

МИРЧА ЭЛИАДЕНИҢ ДІНИ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ІЛІМДЕРІНДЕГІ АДАМ МӘСЕЛЕСІ

¹Т.А. Барақбаева, ²С.У. Абжалов, ¹А.Қ. Дүйсенбаева

АҢДАТПА

Мирча Элиаде – румыниялық мәдениет философы, дінтанушы, мифология зерттеушісі, жазушы. Бұл зерттеу жұмысында М.Элиаденің жан-жақты классикалық зерттеу әдістері қарастырылады. Оның рухани құндылықтар концепциялары шығыстық және батыстық дінтану, философия, мәдениеттану, әдебиеттану үшін де маңызды. Элиаде бойынша фактілерді дұрыс түсіну үшін қолданбалы дінтану мен мифтердегі қарапайым фактілерді негізге алу керек. Оның жазбаларында діни құрылым және құбылыстардың мағынасы тереңдетіп түсіндіреді. Ол үшін мифтік символикалар және мәдени рәміздер адамды нұрландырып, өмір сүру принциптеріне интуициялық инсайттар береді. Осындай интуициялық мәдени түйсіктердің өз ішкі шындықтары бар. Адам өмір сүруін шектеу, яғни шығармашылық еркіндіктерін шектеу мен рухани құлдырату жағдайларында «ішкі мәдени шындық» арқылы адам бәрін жеңе алады. Осылайша Элиаде тұжырымдамасы шынайы діни өмірдің қайнар көздерінен бір нәрсені табуға үміттенді. Ойшылдың діни жобасында «құдай» идеясы «қасиетті» сөзімен алмастырылды. Қасиетті мағынасын толық ашу үшін рационалдық және иррационалдық тұрғысынан қарастыру керек дейді. Қасиетті, аты-жөні жоқ, бет-бейнесі жоқ абсолютті шындық Элиаде армандаған «планетарлық гуманизмнің» негізіне айналуы тиіс еді.

Түйін сөздер: адам, архетип, философия, абсолютті, қасиетті, иерофания.

¹ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

Автор-корреспондент:

С.У. Абжалов,
sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz

Мақаланың сілтемесі:

Барақбаева Т.А.,
Абжалов С.У.,
Дүйсенбаева А.Қ.
Мирча Элиаденің діни мифологиялық ілімдеріндегі адам мәселесі мәселе // Адам әлемі. – 2023. – № 4 (98). – Б. 148-158.

Проблема человека в религиозно-мифологических учениях Мирче Элиаде

Аннотация. Мирча Элиаде – румынский философ культуры, религиовед, мифолог и писатель. В данном исследовании рассматриваются далеко не односторонние классические методы исследования М. Элиаде. Его концепции духовных ценностей важны для восточного и западного религиоведения, философии, культурологии и литературоведения. Чтобы понять факты Элиаде, необходимо использовать простые факты из прикладной религиоведения и мифов. В своих трудах он подробно объясняет значение религиозной структуры и явлений, а также отмечает, что мифические и культурные символы просвещают человека и дают интуитивное понимание принципов жизни. Такие интуитивные культурные инстинкты имеют свою внутреннюю реальность. В условиях ограниченности человеческой жизни, т.е. в условиях ограничения его творческих свобод и духовного поиска, он может преодолеть все внешние трудности через «внутреннюю культурную реальность». Таким образом, концепция Элиаде надеется найти в истоках истинной религиозной жизни, то что необходимо для осмысленного бытия человека. В религиозном поиске мыслителя понятие «бог» заменено словом «священный». А для полного понимания и раскрытия смысла «священного» необходимо рассмотреть этот концепт через призму рациональности и иррациональности. В этом ключе «планетарный гуманизм», о котором мечтал М. Элиаде, выступает как выражение священной реальности, которая сакральна и уникальна в силу своей качественной структуры.

Ключевые слова: человек, архетип, философия, абсолютный, священный, иерофания.

The Problem of man in the Religious and Mythological Teachings of Mircea Eliade

Abstract. Mircea Eliade is a Romanian cultural philosopher, religion scholar, mythologist and writer. This study discusses the far from one-sided classical methods of research by M. Eliade. His concepts of spiritual values are important for Eastern and Western religious studies, philosophy, cultural and literary studies. It is necessary to use applied religious studies and myths bald facts to understand Eliade's records. He explains in detail the meaning of religious structure and phenomena and also notes that mythical and cultural symbols enlighten a person and give an intuitive understanding of the principles of life in his writings. Such intuitive cultural instincts have their own inner reality. In conditions of restricting creative freedoms and spiritual decline, a person can overcome everything through the "inner cultural reality". Thus, Eliade's conception hopes to find something at the origins of true religious life. The concept of "god" was replaced by the word "sacred" in the religious project of the thinker. It is said that for the full disclosure of the meaning of "sacred" it is necessary to look from the rationality and irrationality point of view. Coming to the fore "planetary humanism", which M. Eliade dreamed of, that is, the absolute amorphous sacred reality proves that it is sacred and unique due to its qualitative structure.

Keywords: Man, Archetype, Philosophy, Absolute, Sacred, Hierophany.

Kіpіcne

Мирча Элиаде (1907-1986) - румыниялық ойшыл, дінтанушы, мифология зерттеушісі, жазушы. М. Элиаденің ерте жастан әдебиетке қызығушылығы оның ежелгі заман тарихын, орғасырлық алхимия мен оккультизмді, қайта өрлеу дәуірінің философиясы мен шығыстық діндердің тарихын терең зерттеуіне ықпалын тигізді. Шығыстық деректерге қызығушылық танытқан жас ғалымға 1928 жылы Үндістанға оқуға степендия беріледі. Осылайша Элиаде Калькутта (Индия) университеті Сурендраната Дасгрупптада дәріс тыңдап, санскрит тілін үйреніп, діни-философиялық мәтіндермен жұмыс жасайды. Үнді елінде оқыған үш жыл уақытының төрт айын ежелгі гималай монастыры Ришикешеді гурудардан йога үйренуге арнаған. Үндістанды зерттеуі және ежелгі шығыс діндерінің киелі орындарында болып, діни культтері мен құлшылық ғибадаттарын тікелей бақылауы Элиаденің ғылыми көзқарастары мен дүниетанымында елеулі із қалдырды. Батыстық Элиаде, Үндістанға келгесін шығыстың мәдени дәстүрімен бірге, тылсым шығыс руханиятының әлеміне толығымен кірісіп кетті. Иудей-христиандық дәстүр аясындағы дүниеге келген ол, өз шығармашылығында шығыстың тылсым дүниетанымы және архаикалық сенімдерінен батыстықтық өркениет арасындағы байланысты табуға тырысты. Осылайша Элиаде тұрақты ізденіс жасап,

«діндер тарихы» концепциясын жасады.

Әр түрлі рухани және саяси өзгерістерге алып келетін Адамзат өркениетінің өзгеруі және қоғамдағы катаклизмдер, әрқашан апокалиптикалық, эзотерикалық және басқа да діни-мистикалық ілімдердің өсуімен бірге жүрді. Мирча Элиаденің тұжырымдамасында осындай иррационалдық ауытқушылықтар, діни сенімдер әсерінен болатын топтардың хаостық әсерін ақылға қонымды түрде түсіндіріп реттей алады. Элиаденің осы аспектілер негізінде жүргізген зерттеулері үш томдық «Сенімдер тарихы және діни идея» еңбегінде жарияланды.

Әдіснама

Мирча Элиаденің классикалық зерттеу әдістері сөзсіз, шығыстық және батыстық рухани құндылықтар концепцияларына сонымен қатар шығыстық дінтану және батыстық дінтану саласында да, философия, мәдениеттану, әдебиеттану салалары үшінде аса маңызды. Элиаденің түсіндіруі бойынша оқиғалар мен құбылыстарды дұрыс түсіну үшін, қолданбалы дінтану мен мифтердегі қарапайым фактілерді негізге алу керек. Мысалы: алғашқы технологиялық жаңалықтар, отты меңгеру, қорғану мақсатындағы тасты шабуылдар және т.б. Ғылыми мақалада мәтінге салыстырмалы-тарихи және тарихи-философиялық талдау, жүйелеу, жіктеу, топтастыру әдістері толық қолданылды.

Сондай-ақ, Мирча Элиаденің еңбегін зерттеуде феноменологиялық және архаикалық әдістер тақырыпты толық ашу үшін жүзеге асырылды. Оның еңбектерінде көрсетілгендей талдаудан гөрі синтездеуге, жалаң факті емес «сенушінің сенімі» принципіне басымдылық берілді.

Негізгі бөлім

М. Элиаде еңбегіндегі нанымдар мен мифтер түсінігінің талдануы

М. Элиаденің ғылымға енгізген *иерофания* ұғымы оның «діндер тарихы» ілімінде ерекше орынға ие болды. Иерофания (грек. ιερός «священный» + φαίνω «светоч, свет») - грек тілінен аударғанда *қасиетті* деген түсінікті береді.

Адам ең алдымен бастапқы шындықтың болуының белгілерін болмыстың әртүрлі салаларынан іздейді: Мысалы: «ғарыштық» құбылыстардан (аспан, жер, су және т.б.) және жыл мезгілдерінің заңдылықтарынан, өсімдіктердің құрап, қайта өсуінен; «биологиялық» тіршілік формаларынан және адам денесінің құрылысы мен сексуалдылығынан іздеп, соңында бұл белгілерді сол кездегі өмір сүрудің «локалды» деректері деп тұжырымдайды. Мұндай деректер адам белгілі бір «салыстырмалылық пен шатасуды тоқтатуға қабілетті болып, абсолютті элементін» аша білген кезде болады. Иерофания актісінде трансцендентті шынайылық пен адам жанының өзгешелігін ашуға ұмтылудың арасында әр кез кездесу болады. Элиаде осындай сападағы адамды *homoreligiosus* деп атайды, бұл адамдар әлемдік тәртіптерді «қайтадан жасап» хаосты ретке келтіреді және өздерінің өмір сүру кеңістіктерін жарықтандырады. Бұл әрекеттер оның ғарыштық киеліліктері мен таза бастауларына ие болып, Жаратушының қолынан шыққан түпнұсқа күйіне қайта оралуды қалауын көрсетеді. Осылай, Элиаде иерофания тұжырымдамасы арқылы трансцендентальды дүниенің табалдырығында тұрған адамның орнын анықтайды [1, 11-12 бб.].

Элиаденің жазған «Сенімдер тарихы және діни идея» еңбегінің бірінші томындағы деректер жиынтығы тас дәуірінен басталып Элеусиндік кезеңіне дейін жалғасқан. (Элевсиндік жұмбақтар - Ежелгі Грекияда жыл сайын Элеусинде өткізілген барлық ежелгі грек рәсімдерінің ішіндегі ең маңыздысы саналатын Деметер мен Перфефон құдайларына табыну рәсімдері кезеңіндегі «сиқырлы-діни адамдардың мінез құлықтарын» зерттейді.) Мирча Элиаде бұл зерттеулерінде діни құбылыстардың негізгі бірлігін және сонымен бірге оларды ұстану тәсілдерінің көп түрлілігін көрсетеді. Элиаде «мистикалық-діни түсініктер» осындай құбылыстарға тікелей байланысты деген тұжырымды айтады. Зерттеуші діни сенімдер ұстанған адамдар дәуірлерінің айғақтарын зерттеу кезінде табылған адам денесінің тік орналасуы прегомидтерге тән (алғашқы андроидтер) сипат екенін айтады. Тік жүрушілер сергек жүреді, санасыз болуы мүмкін емес, өздерін санасыз әрекеттерден тыя алған деген тұжырым айтады. Еңкейіп жүрушілерге қол жетімсіз құрылымдардың пайда болуынан, адамдар орталық оське биімделіп тік жүруді үйренген. Нәтижесінде, адам кеңістікте денесімен артқа, алға айнала алып, оңға, солға, жоғары және төмен қимылдайтын қабілеттерге ие болды. Олардың тұрақтары белгілі бір «орталыққа» реттеліп, космогониялық символикалық, парадигматикалық бөлінулердің семантикалық жақтарын түсіндіреді. Полеолит адамының сиқырлы мінез-құлқының тағы бір маңызы деп, - Элиаде архаикалық адамның құралдары мен қаруларын қарастырады. Қасиетті қару-жарақсыз мифологиялық сюжеттерді шабыттандыру мүмкін емес екенін Элиаде нақтылап жазады.

Алғашқы технологиялық жаңалықтар: отты меңгеру, тасты шабуыл және қорғаныс қаруына айналдыру өнерлері адамның өмір сүруі мен дамуын қамтамасыз етіп қана қоюмен шектелмей, мифтік-діни құндылықтар әлемін жасады, адамның қиялдауы арқылы шығармашылығын оятты, дамуға азық берді. Көптеген зерттеулерге қарасақ,

алғашқы адамдардың мифологиясына, діни өмірінде маңызды болған құралдар жабдықтар қазіргі кезде де аңшылық пен балық аулау шаруашылығында өз маңыздылығын жойған жоқ. Тастан, металдан жасалған құралдар немесе отпен жасалатын ритуалдар құндылығы Еуропа халықтарының фольклорында сақталды. Қазірде, Еуропаның ауыл халқы, сиқыршылық немесе діни жоралғыларды жасаушы өкілдері, осы фольклорында айтылған қару-құралдардың көшірмелерін осы заманда да пайдаланады [2, 3-4 бб.].

Элиаданың пікірінше, сансыз нанымдар мен мифтер және аңыздарда ерте халықтар кеңістікке қару лақтыру арқылы ғарышты меңгеруге болады деп сенген. Осылайша алысқа қасиетті деп санайтын қаруларын лақтырған, мысалы: жебелер бұлттарды тесіп, найзалар жындарды түйреу арқылы, адамдар аспан қоймасына қол жеткізе алатындарына сенген.

Осындай деректердің өрбуіне қарай маңыздылығын тауып, М.Элиаде еңбектері негізінен дінтануды салыстырмалы зерттеуге бағытталған. Салыстырмалы дінтануды зерттеудің мәнін ашу үшін жүйелі дінтануды және діни тәжірибенің тұрақты құрылымдарын дін мифологиясы арқылы ашуға бағыттады. Осылайша, барлық діни құбылыстардың алуан түрлілігін бірегейлендіріп барлығын «қасиетті» элементімен өрнектеп суреттейді. Қасиетті категориясын діндерді салыстырудың ортақ негізіне айналдырды. Осы аталған *қасиетті* элементін қолдана отырып Элиаде барлық діндердің тарихи формаларын *иерофания* ұғымымен салыстырады.

Салыстырмалы тарихи зерттеуде М.Элиаде дін тарихында діннің екі тармағын ашты: біріншісі - ғарыштық діндер. Олар, архаикалық қоғамдағы діндер жиынтығы, шығыстық және африкалық діндер, Еуропа халықтарының христиандыққа дейінгі культтері. Екіншісі - иудаизм және христиандық. Ғарыштық діндер, тәжірибеге толы «ғарыштық» иерофаниялар. Ғарыштық діндерді ұстанушылар үшін қасиеттілік өзін өмірдің табиғи және биологиялық

ырғақтарында ғаламның құрылымы ретінде көрсетеді, себебі бұл діндерде болмыстың ең кішкентай көріністері бар: «Ғарыштың өзі толықтай – қасиетті тірі организмдерден тұрады». М.Элиаденің мәлімдемесінше, иудаизм мен христиандықтың фундаментальдық айырмашылықтары, қанша тарихи болсада бұл ілімдердің кеңістігіндегі қасиеттілік ғарыштық өлшемдерге ие болған жоқ яғни ғарыштық діндерге жатпайды. Сондықтан, теофанияның дәйекті әрекеттерінде қасиетті бастама тарихқа еніп, дүниенің соңы мен болмыстық бастауын жасайды. Иудейлік және христиандықтың мәдени санасында жаңа дүниенің суреті қалыптасады, уақыт ұғымы өзгереді (циклдіктен сызықтыққа), мифология өзгереді, эсхотология үлкен рөл ойнай бастайды [3, 30, 40-41 бб.].

Мифтік символдар және кез-келген мәдениет нышандары, адамның түйсігінде жатталып адам және оның өмір сүруінің өзіндік принциптеріне айналды. Мұндай түйсіктердің қосындысы, мәдениет жадын қалыптастырудағы, сананың ішкі шындығы болып табылады. Тек осы мәдени шындыққа енетін «ішкі өзің» адамдық тұлға, оны шектейтін адам болмысының барлық жағдайларын жеңуге қабілетті болады.

Осылайша, Мирча Элиаданың мифологиясы тек қана мәдени-тарихи концепция немесе эстетикалық сенім ғана емес, этикалық доктринаның бір түрі бола алады. Ілімдерінің экзистенциалдық өзіндік ерекшеліктері бар олар, философиялық ой-пікірлер сәулесі және оған енетін стоикалық оптимизм, сонымен бірге оны «қасиеттілігі» арқылы «сақтау»; жергілікті демократия, элитарлық белгілі бір интеллектуалдық тандаулылық, рух ақсүйектері деп түсіндіреді. Элиаданың философиялық мұрасындағы тағы бір маңызды жайт оның архаикалық санасы және ойлау тәсілдері, сонымен бірге тарих философиясына деген көзқарастары. Архаикалық менталитеттің бірқатар когнитивтік сипаттамаларын бейнелеп анықтауға басымдық беру – архетипке талдау жасау, үлгілер категориясын, жеке тұлға үлгілерін

жасау, полярлықтардың болуы және қарама-қарсылықтардың сәйкес келуі, уақытты циклдік қабылдауды және т.б. жетістікке жетті. Элиаде алғаш зерттеулік анықтауларда Элиаде алғаш жетістікке жетті. Элиаденің түсінігіндегі архетип – бұл құрылымдық ессіз ұжым емес (К.Юнг), керісінше түптұлға, түпбейне, «жоспар», сөз сөйлеу үшін бейнелік еліктеуге үлгі болып, терең қасиетті мағынаға ие болды. Сондықтанда, Элиаде, архаикалық сана мен ойлауды, сыртқы дүние адамдары сияқты емес, өз меншіктері жоқ, тәуелсіз ойлар мен құндылық әлемі деп көрсетті.

Криптодіндарлық ұғымының ерекшелігі

Элиаденің айтуынша, архаикалық сана мен ойлау бірте-бірте, барлық «онтологиялық» ойларды, адамның қатынасы мен еңбегі сезілген бізді қоршап тұрған әлемді түсінудің әмбебап үлгісі дейді. Сана мен ойлаудың мағыналық күші «біріншілігіне» байланысты архетиптер құрылымындағы «қарым-қатынас» немесе еліктеу арқылы қол жеткізуге болатын қасиетті құбылыс болып табылады. Адамның архаикалық менталитетпен архетиптікке ұмтылысы, «үлгілі» тұлғаға айналуға, жеке қасиеттерге ұмтылысы осыдан түсінікті болады [4, 3-5 бб.].

Элиаденің ойынша, алғашқы жаңа діни категория - сенім, архаикалық түйсіну мен ойлау тәсілі, архетиптердің қайталануы иудейхристандықтан енген дейді. Расында ол ортағасырлық Еуропада шаруалар циклды уақытта өмір сүруді жалғастырған, ал олардың білімді замандастары, олар өздеріне тарихтың қиыншылығын алды деп санаған. Осылайша, тіпті 20 ғасырда Еуропаның басым көпшілігі дәстүрлі бейтарихи перспектива бойынша өмір сүрген. Христиандық сенім бойынша Құдай ғана емес, адам да табиғат заңдарынан азат және Әлемнің онтологиялық дәрежесіне әсер ете алады. Элиаданың пікірі бойынша тек осындай бостандық қазіргі адамзатты тарихи «құбыжықтардан» қорғай алады дейді. Себебі архаикалық және дәстүрлі мәдениеттердегідей аңыздар, салттар, іс-әрекеттің нормалары жоқ. Сондықтан қазіргі адамға Құдай-

дың бар болуы маңызды. Сенімнің жоқ болуы тарихи әлемдегі адамның архетиптер мен қайталануда жұмақты біржолата жоғалтып алуынан туындаған үмітсіздікке әкеліп соғады. Адептерге тән әртүрлі тарихи концепциялар (марксизм, экзистенциализм және т.б.) адамға тек иллюзиялық бостандық береді. Элиада (тоталитарлық қоғамды негізге алып) екі мүмкіндіктің арасынан таңдауға тура келеді дейді. Не сенім құндылығы азшылық жасайтын тарихқа қарсы шығу, не болмаса, адами емес өмір сүру немесе сенімнен қашу ең жақсы деп санаған.

Элиаденің пікірінше, «...қазіргі қоғамның сенбейтін адамдарын бейсаналық әрекет тамақтандырады, оны дұрыс діни көзқарасқа және әлемді тануға жетелемей-ақ көмектеседі. Бейсаналық өз болмысының мәселелерін шешуді ұсынады және осы мағынада діннің қызметін атқарады, өйткені болмысты құндылықтар жасауға қабілетті етуден бұрын дін оның тұтастығын қамтамасыз етеді. Белгілі бір мағынада, тіпті өзін сенбейтін деп жариялаған замандастарымыздың арасында дін мен мифология сананың тереңінде «жасырын» жатыр деп айтуға болады. Бұл сонымен қатар олардың «Менінің» тереңінде діни өмір тәжірибесіне қайта қосылу мүмкіндігінің әлі де тірі екенін білдіреді. Егер бұл құбылысқа иудейхристиандық ұстанымдарынан қарайтын болсақ, онда діннен бас тарту адамның жаңа «құлдырауымен» тең, сенбейтін адам дінде саналы түрде өмір сүру яғни, оны түсініп, бөлісу қабілетінен айырылды деп айта аламыз. Бірақ адам өзінің болмысының тереңдігінде, алғашқы «күнәға батқаннан» кейінгі сияқты, оны әлі де есте сақтайды. Оның арғы атасы, бірінші адам – Адам да рухани соқыр болса да, әлі күнге дейін өзінің ақыл-ойын сақтап қалды, бұл оған Құдайдың іздерін табуға мүмкіндік берді және олар бұл дүниеде көрінеді. Алғашқы «күнәға батудан» кейін діндарлық жыртылған сана деңгейіне түсті, екіншісінен кейін одан да төмен, бейсаналық тұңғыыққа құлады; ол «ұмытылды». Осымен дін тарихшыларының ой-пікірлері аяқтала-

ды. Осы арқылы философтардың, психологтардың, сондай-ақ теологтардың мәселелері ашылады. «Криптодіндарлық» (бейсаналы түрде әрбір адамға тән) – Элиаденің жұмысында маңызды орын алады. Егер бұл құбылысқа иуда-христиандық ұстанымдарынан қарайтын болсақ, онда діннен бас тарту адамның жаңа «күнеларға батуымен» тең, сенбейтін адам дінде саналы түрде өмір сүру, түсініп, бөлісу қабілетінен айырылды деп айта аламыз.

Элиаденің пікірінше, ғарыш ерте заманнан бері қалыптасқан және ғаламдағы барлық қатынастарды ұйымдастыратын, хаосқа қарсы тұрған, жасылған, бірақ бітімгершілік актімен жойылмаған әлемдік тәртіп ретінде ежелгі адам үшін барлық нәрсені қабылдаудың басым көзі ретінде әрекет етті. Космогония ол үшін кез келген маңызды өмір құбылыстарын түсіндіруге арналған тюнинг және парадигма ретінде әрекет етті. Ғарыш өткенге тәуелсіз және болашақты білдірмейтін өшпейтін қазіргі уақытты құрады. Қазіргі адамның өзін «тарихтың субъектісі» ретінде қабылдау, Элиаденің пікірінше, оған мәңгілік жалпыға ортақ жауапкершілік жүгін жүктейді, бірақ сонымен бірге оны тарихты жасаушы ретінде сезінуге мүмкіндік береді. Адамдардың тарихи уақытты қабылдауындағы өзгерістер, олардың өзіндік сана үлгілерінің эволюциясымен ұштасып, философиялық, діни және мифологиялық жүйелердегі сәйкес рәміздер мен рәсімдерді зерттеу арқылы қайта құрылады. «Мәңгілік қайта оралу туралы миф. Архетиптер және қайталау» кітабында Элиаде еуропалық өркениет тағдыры мәселесі контекстінде өзінің философиялық-тарихи көзқарастарының мәнін қысқаша баяндап береді. Сонымен қатар белгілі бір «архаикалық онтологияның» негіздерін белгіледі. Бұл терминмен Элиаде философиялық антропологияның ерекше түрін белгіледі, оны алыпсатарлық дәстүршіл метафизика негізінде әзірлеген және соған сәйкес Гуссерль, Дж.Дюмезил, Дюркгейм, Фрейд, Хайдеггер, Юнг еңбектерін қайта

қарастырады. Бұл жұмыстың негізгі тақырыбы дүниежүзілік тарихта көрініс тапқан дүниетанымның екі түрінің өзара арақатынасы мен мағынасынан тұрады: «архаикалық», «дәстүрлі», «шығыс», «тарихқа дейінгі» (яғни «циклдік», уақыттың циклдылығымен шартталған мифке байланысты) және «заманауи», «батыс», «тарихи» (яғни иудей-христиандық, белгілі бір мақсатқа қарай тарихтың прогрессивті дамуы идеясына негізделген). Элиада архаикалық адам деген, тек трансценденттік, сокралды, мифологиялық шындыққа қатысы бар заттар мен әрекеттерге ғана шындық, мән және мағына беретінін көрсетеді. Бұл шындыққа алғашқы қоғам (немесе жалпы діни сана) абсолютті объектінің – «архетиптің» қасақана тәжірибесі арқылы жетеді. Мұндай актілерді белгілеу үшін «теофания», «эпифания», «иерофания» терминдері қолданылады. Олардың теологиялық шығу тегі Элиаде феноменологиясының негізгі идеясына - белгілі бір діни құрылымдар мен таза сана құрылымдарының сәйкестігін бекітуге сәйкес келеді. Мистикалық («герменевтикалық», «интуитивтік») қасиетті немесе сакральды (бұл ұғымды Элиаде Р.Оттодан алады) көріністерін түсіну сәтінде субъект пен объект, адам мен абсолют арасындағы айырмашылық іс жүзінде жойылады. Діни тұлғаның («Homoreligiosus») бейсаналық құрылымымен анықталатын осы күйлерді үнемі жаңартып отыруға ұмтылуы мәдени әмбебаптардың («архетиптер мәдениеті») өмір сүруінің себебі болып табылады.

М.Элиаде зерттеулеріндегі мифологиялық белгілердің жіктемесі

Элиаде затты түсінудің архаикалық тәсілін бөліп алып, оған критерий ретінде «шынында бар» мәртебесін бере отырып, әмбебап мифологиялық белгілердің келесі кластарын бөліп көрсетеді және сипаттайды:

1. Барлық заттардың трансценденттік прототипке сәйкестігінің символдары («аспандық архетип») – ландшафттардың,

елді мекендердің, храмдардың пайда болуы туралы мифтер;

2. имманентті және трансцендентті аймақтардың түйісу нүктелері ретіндегі «әлем орталығының» символдары – «Жер кіндігі», әлемдік ағаш немесе тау туралы, Жер мен Аспанның қасиетті некелері туралы мифтер;

3. «әлем орталығында» архетиптік ым-ишараның қайталану символдары («imitatiodei», «космогонияны қайталау») – космологиялық мифтер, алғашқы әдет-ғұрыптар мен рәсімдер.

Соңғысын сипаттай отырып, Элиаде өзінің ритуал теориясын сипаттайды, оның орталық позициясы: ритуалдың қызметі нақты тарихи («профандық») уақыт ағымын жою және оны дәстүрлі уақытпен («қасиетті уақыт») ауыстыру болып табылады. Элиаде бұл ой-толғауларды болмыспен уақыттың арақатынасы мәселесін тұжырымдаумен толықтырады, олар әртүрлі мифологиялық, діни және философиялық жүйелердегі уақытты түсіндіруге байланысты идеялар, белгілер мен рәсімдерді қарастырады. Бұл пайымдауды Элиаде дәстүршіл антропологияның іргелі мәселесін – историзмді («тарихи жою») жеңу арқылы қазіргі әлемнің дағдарысынан шығуды шешу үшін аналитикалық материал ретінде пайдаланады, ал тарихшылдық қазіргі батыс-еуропа мәдениетінің өзіндік санасының негізгі теріс құрамдас бөлігі ретінде жарияланған. Элиаде архаикалық адамның өзінің болмысын тарихи деп танудан бас тартуы оған тарих қысымынан құтылуға, оның сұмдығын жеңуге мүмкіндік беретініне сенімді. Дәл осы жағдай этнография мен дін тарихын зерттеуде дін-философ үшін өзекті еді, ол қазіргі адамға тән болмыстың абсурдтық қорқыныш сезіміне алаңдайды. Осыған сәйкес тарихтан қорғанудың мынадай архаикалық әдістері бөлінеді: біріншіден, тарихи кейіпкер үлгілі қаһарманға, ал тарихи оқиға мифке немесе аңызға айналатын «архетиптер концепциясы», екіншіден, циклдік немесе астралдық теориялар, соның арқасында тарих ақталады, оның қысымынан және тіпті

зорлық-зомбылықтан туындаған азаптар эсхатологиялық мәнге ие болады [5, 11-13 бб.]. Архаикалық адамның «тарихты жоққа шығару» жолын іздеуі Элиаде пайымдауының маңызды фрагментін құрайды. Осы контексттегі негізгі ұғымдар «Жыл», «Жаңа жыл», «Космогония», сондықтан оны зерттеуге ерекше назар аударылады, себебі сәйкес ритуалдар мен әдет-ғұрыптар олардың циклдік сипатына тартылады, бұл дүние бір рет емес, мерзімді түрде жаратылады деген идеямен байланысты. Осы түсінікті ескере отырып, Элиаде адамзат мәдениетінің негізгі элементтерін, атап айтқанда, ауыл шаруашылығының пайда болуын түсіндіруге тырысады. Ол, ауылшаруашылығы жалпыға ортақ көзқарасқа қарамастан, ешбір жағдайда таза практикалық қажеттіліктерден туындамаған деп жариялайды. Ауыл шаруашылығы, Элиаденің пікірінше, мезгілдік уақыттың қайта туылу рәсіміне кіретін «өсімдік жамылғысының» нақты емес, символдық әрекеттерін де білдіреді. Мұндай жаңғыру тарихты құруға қарсы және бұл жерде философияның құндылық басымдықтары жүйесіне сәйкес екпін айтарлықтай өзгереді. Элиаде «тарихи» және «тарихи емес» уақыт пен халықтарды ажыратады, бұл «өркениетті» және «қарабайыр» халықтар арасындағы көбірек таныс айырмашылыққа сәйкес келеді. Тек соңғысы, оның пікірінше, «архетиптер жұмағында» шынымен қалуға қабілетті, яғни тарихи жадысыз және уақыт бойынша оқиғалардың қайтымсыздығын білмеуде өмір сүру. Элиаде осындай философиялық-тарихи көзқарас аясында тарихтың туғаннан бастап зұлмын Хроносқа айналуына дейінгі ерекше қамытын жүзеге асыруды айту орынды деп сенді. Ол сананы «тарихтандыру» процесін бір кездері messiандық көзқарастағы еврей пайғамбарлары бастағанын, ал грек рационалистік философтары мен тарихтың қасіреттері мен езгісін киелі санаған христиан элитасы «тарихшылдықты» енгізуді оқиғаға айналдырғанын көрсетті. Израилдік пайғамбарлардың уағыздары мен

Ыбырайымның құрбандығы туралы інжіл мифінің талдауы мысалында циклдік уақыттың қалай ашылғаны, соның нәтижесінде тарихтағы оқиғалардың мәнге ие болғаны, ғұламалардың іс-әрекеттері қалай болғаны қарастырылады. Элиаде еврейлер мен христиандар «ойлап шығарған» сенім, тарихтың езгісіне біраз уақыт төтеп беруге мүмкіндік береді деп санайды, бірақ сол тарихи сана тудырған зайырлылық процесі қарқын алған бойда адам үмітсіздікке ұшырайды, бұл тарихтың адамгершілікке жатпайтын күштерінің алдында үнемі үрей туғызады. Заманауи адам, Элиаденің ойынша, сенгісіз азапты бастан кешуде және соның салдарынан тарихтың күшейіп келе жатқан езгісіне қалай төтеп беру керек деген өзекті сұрақтан шаршады. «Тарихи емес архаикалық» және «иуда-христиандық тарихи» деген екі ұғым арасындағы күресті талқылаған соң, Элиаде еврей, христиан және философиялық элиталардың архетиптерінің архаикалық мәдениетін жоюдағы кінәсі тақырыбына көшеді. Еврей пайғамбарлары мен христиан теологтары уақыт сезімін қорлау қауіпін тудырды деп қарастырылады, өйткені олар ескі әсиет тарихшылдығына сүйенді және ғарыштық циклдік ырғақтармен мистикалық бірліктен бас тартты. Еуропа халқының ауылдық қабаттары ұзақ уақыт бойы бұл қауіптен тыс қалды, себебі тарихи және моральдық жағынан боялған христиандыққа ешқандай бейімділік танытпады. Осы көзқарасқа сәйкес, шаруалар пұтқа табынушылық космоизмі мен иуда-христиандық монотеизмді діни формацияның бір түріне біріктірді, оның аясында ғарыш бастапқы нормаларды белгілеген мәдени кейіпкерге табыну идеясымен қайтадан рухани иеленеді, мінез-құлқы және олар мәңгілік оралу рәсімдерінде көрінеді. Осылайша, Элиаде екі дүниежүзілік соғыспен бейнеленген тарихтың сұмдығын еңсерудің азы-көпті заманауи жолдарын көрсетуге тырысады. Бұл бұрын-соңды болмаған апаттардың себебі - Гегельдің, Маркстің және Гитлердің тарихи амбициялары.

Атап айтқанда, Элиаде Гегельді өзінің тарихи қажеттілік тұжырымдамасы тарихтың барлық қатыгездіктерін, бұрмалаушылықтарыментрагедияларын ақтап шықты деп айыптады, ал оның абсолютті рух туралы ілімі тарихты адам бостандығынан айырды. Бұл идеялар еврей пайғамбарларының оқиға туралы Иехованың еркі ретіндегі ілімімен салыстырылады. Олардың ұқсастығы екі ілім де, Элиаденің пікірінше, мәңгілік оралу туралы мифтің жойылуына ықпал еткендігімен дәлелденеді. Осылайша, эмпирикалық материалдың орасан зор массивін сырттай бейтарап жалпылау контекстінде Элиаде дәстүршіл метафизика идеяларының тұтас кешенін ұсынды және бұқаралық санаға мұндай метафизикамен бірге жүретін құндылық бағдарларды енгізу әрекеті жасалды. «Үстемдік етуші» және «жеңіп өтетін» уақытының ақиқат контекстіндегі қасиетті және профандық арақатынасы – Элиаданың бірқатар зерттеулерінің тағы бір проблемалық саласын белгіледі. Профандық уақыт – тарихи, сызықтық, қайтымсыз, жеке жадының әлеуеті бойынша бекітуге қол жетімді. Элиаденің пікірінше, мифтің дыбысталуы – «қасиетті» серпіліс, ерекше «эпифаний». Элиаде мифологиялық халықтардың уақытты циклдік қабылдауын сипаттайды (үнді йогасының материалдарында, көне еврейлік олам, ежелгі зона және т.б.). Сонымен бірге, Элиаде «кеңістіктік» (уақытша емес) қағидалар ретінде қасиетті және профандық арасындағы қарым-қатынас контекстінде архаикалық халықтар арасында олардың көршілес және «қатар» іргелі қол жеткізу мүмкіндігіне назар аударады. (Жолбарыс пен Евфрат көктен бастау алады және Платондағы идеалды «пішіндердің» жер үстіндегі орналасуы). Элиаданың көзқарасы бойынша қасиетті кеңістікте белгілі бір Орталық бар – жер аспанмен байланысатын орын (архаикалық австралиялықтардың боялған тіректері, бақсы киіз үйлері немесе христиан шіркеулері). Христиан дінінде тек литургияның қасиетті рәсімдерінің рәсімдерінде ғана қасиетті және профандық уақыттың қосылуы

о дүниелік және осы дүниелік әлемді жақындастырады. Қара заманда жасалған тарих осылайша «жоғары» дүниеден ажыратылады. Иудаизм мен христиандық тарихты Құдайдың алдын ала болжаудың бірі ретінде заңдастыруға ұмтыла отырып, оның ішінде түпкі мақсаттың (мессианизм концепциясы) және ерекше, жоғары мағынаның (Құдайдың еркін басшылыққа алу) болуын көрсетті. Элиаденің пікірінше, тәңірлік мейірім мен жаза – тек ол ғана тарихқа адам психикасына болмыстың мәңгілігі мен индивидуалды болмыстың шектілігінен құтыла алмайтын үмітсіздік пен қорқынышты жеңуге мүмкіндік беретін мән бере алады. «Дәстүрлі қоғамдардағы адам тек жоғарыға қарай «ашық» кеңістікте өмір сүре алады, онда деңгейлердің бөлінуі символдық түрде қамтамасыз етілді және салт-дәстүрлердің арқасында басқа әлеммен байланыс мүмкін болды» [6, 4, 10-11 бб.].

Элиаденің пікірінше, қазірдің өзінде итальяндық гуманистер, христиандықты әмбебаптандыруға, оның еуропалық провинциялығын жеңуге, әмбебап, адамдық емес, ғарыштық, тарихи емес миф құруға ұмтылды. Бруно Элиаденің ойынша, ең алдымен христиандық догманың шеткі табиғатына, папа Рим ұсынған әлемдік тәртіп үлгілерінің біржақтылығына қарсы шыққан діни аскетик. Гелиоцентризм Бруно үшін әмбебап масштабта «құдайлық құпияның иероглифі» ретінде әрекет етті. Қазіргі адам, Элиаденің көзқарасы бойынша, мінез-құлықтың (театр мен оқу) «криптомиологиялық» сценарийлері арқылы өз болмысының адамгершілікке жатпайтын ырғағынан шығады. Элиаде 20 ғасырдағы еуропалық зиялыларға (бұл жаңалыққа Ницше мен Шпенглердің идеяларымен нақты философиялық деңгейде дайындалған) біржолата орнатылған абсолютті рухани еркіндік пен үйлесімділік әлемі ретінде Шығыс туралы мифті берді. Мифті зерттеуге бірқатар еңбектерін арнаған Элиаде миф табиғаттан тыс тіршілік иелерінің қатысуымен жасалатын жаратылыс әрекеттерінің «қасиетті тарихы» деген тезисті тұжырымдады, осылайша алғашқы адамдар үшін жалғыз

шынайы рухани шындықты құрайды. Миф, Элиаденің пікірінше, кез келген адамдық рәсімдердің прототипі, үлгісі және «профандық» іс-әрекет түрлерінің басым көпшілігінің «калькасы» болып табылады. Мифологиялық сана антикалық философияда, танымал ортағасырлық христиандықта үстемдік ете отырып Элиаденің пікірінше, 20 ғасыр философиясы мен өнерінде, қазіргі заманғы БАҚ өндірісінде ренессансты бастан кешіруде. Элиаде ХХ ғасырдағы тарихшылдық рухына ерекше назар аударды. «Тарихилық - деп ол, - тарихы үздіксіз дамыған, халықтардың әдеттегі өмірін айтты. Бәлкім, олар тарихтың ажалымен таңбаланған халықтар болса, дүниетанымы басқаша болар еді. Элиаде үшін латын тілді Румыния мемлекеті, «тыйым салынған орман» - архаикалық, дакиялықтар мен римдік отаршылардан құралған, көптеген ғасырлар бойы тарих ұмытып кеткен халық болатын, бірақ ұстанған салт-дәстүрлерінің арқасында ғана өзінің ұлттық бірлігін сақтап қалған. Элиада үшін талпыныс деген дәстүрлі гносеологиялық қарама-қайшылықты конструктивті жеңуге тән еді яғни «тануға болатын – белгісіздік», бірақ платондық дүниетанымы рухында басқа динамика маңызды: «таныған – танылмаған». Ал, осылармен сабақтас жад пен санасыздықтың күресі – Элиаденің пікірінше, шифрланатын мәдени құбылыстарда өз көрінісін табатын ерекше шығармашылық ретінде танылатын адамдардың өмір сүруінің негізі. Осы интеллектуалды дәстүр аясында психоанализге де, структурализмге де құрмет көрсете отырып, Элиаде олардың шектеулерін қабылдамады: Фрейдтің баланың ана-сына деген сүйіспеншілігінің бейнесін «таза сексуалдық» деп түсіндіруіне түсініктеме бере отырып, ол «бейнені белгілі бір терминологияға аудару, оны тек біреуіне ерікті түрде таңдалған контекстке енгізу білім құралы ретінде бейнені жоюды білдіреді деген [7, 11 б.]. Элиаденің жасырын метафизикасы шығармашылық идеясына негізделген эстетикалық онтология формасын берді, ол қиял танудың тәсілі, әрі болмыс тәсілі болып табылады.

Адам өмірінің мәні болып табылатын шығармашылықтың әмбебаптығын тек қиял ғана түсіне алады (М. Калинеску). Элиаде үшін абсолютизм мен тіл және ойлау формаларын ұйымдастыру деген секілді эволюциясының қатаң ережелердің «өзіндік жекешеленуі» кейде санаға қолайсыз және төзгісіз болды деп тұжырымдайды.

Қорытынды

Элиаде өз жұмысында шынайы адам руханиятының атрибуттарының жиынтығынан мифтің қайталанбайтындығы идеясына (Мәңгілік қайта оралуға сену) берік болды. Мифтер деген ежелгі адамның рухани туындыларының ерекше категориясын көрсетеді деп есептеді, сондықтан оны дәстүрлі мифтердің кез келген басқа тобымен салыстыруға болады. Метафизиканың пайымдау саласында Мирча Элиаде тек табиғат пен адам танымының гносеологиялық мәселелерін ғана емес, сонымен қатар Батыс пен Шығыстың дәстүрлі идеологияларын, ғылымға дейінгі натурфилософиялық және мистикалық ағымдарды, рухани құндылықтарды, жалған идеалдарды, жалған ғылыми идеяларды және ежелгі ырымдар, наным-сенім, магия, анимизм үзінділері бар әртүрлі мәдени, дәстүрлі сәулелерді зерттеді. Мұның бәрі рухтың әрекеті үшін де, адамның өмір сүру жағдайларын түсіну үшін де қажетті астар еді. Түптеп келгенде, Элиаденің шығармаларындағы діндер тарихы, мәдениет тарихына табиғи түрде құйылады. Автордың эрудициясы мен басқа дүниетанымды қайта құру әдістерінің ауырлығына қарамастан, кез-келген мәдени-тарихи құрылыстардың болмай қоймайтын субъективтілігін есте ұстау қажет. Шынайы ғылыми көзқарас деген объективтілік кешені емес, ол жаңадан туындайтын тұжырымдардың субъективтілік дәрежесін, зерттелетін құбылыстың тереңірек мағыналарына ену мүмкіндігімен қойылған шектеулердің сипатын білу. Осыған байланысты Элиаденің ғылыми жұмысы субъективті, бірақ бұл оның көркем шығармаларында кездесетін басқа түрдегі субъективизм

болып табылады. М.Элиаденің дін философиясының категориялық құрамына экскурсия жасай отырып, ойшылдың негізгі категорияларын, сондай-ақ оның тарихи ретроспективасын, талдай отырып теологиялық бейтараптығына қарамастан, толығымен дін саласына жатқызуға болмайтынын атап өткен жөн. Элиаде ойшыл ретінде өзін белгілі бір конфессиямен байланыстырған жоқ, бірақ бұл оның өзін діни ізденістерден тыс қалдырғанын білдірмейді. Архаикалық мифологемаларда, шығыс спекуляциясында, христиан мистцизмінің интуицияларында және қарапайым халықтың дүниетанымында Элиаде шынайы діни өмірдің жалғыз көзін ашуға үміттенді. Ойшылдың діни жобасы – Қасиетті сөзімен түсіндірілетін, Құдайсыз теологияны құру. Қасиетті – деген, аты-жөні жоқ, бет-бейнесі жоқ абсолютті шындық Элиаде армандаған «планетарлық гуманизмнің» негізіне айналуы тиіс еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Элиаде М. Космос и история. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
- 2 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1976. – 480 с.
- 3 Ревуненкова Е.В. Проблемы шаманизма в трудах М. Элиаде. – Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. – Л.: Наука, 1979. – С. 241-258.
- 4 Элиаде М. Священное и мирское. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
- 5 Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Инвест-ППП, 1994. – 106 с.
- 6 Элиаде М. История веры и религиозные идеи. От каменного века до элевсинских мистерий. Том 1. – М.: Критерион, 2001. – 464 с.
- 7 Голосовкер Я. Логика Мифа: научная литература. – М.: Наука, 1987. – 224 с.

Transliteration

- 1 Eliade M. Kosmos i istorija [Space and History. Selected Works]. Izbrannye raboty. – M.: Progress, 1987. – 312 s. (in Russ)
- 2 Meletinskij E.M. Pojetika mifa [Poetics of Myth]. – M.: Nauka, 1976. – 480 s. (in Russ)
- 3 Revunenkov E.V. Problemy shamanizma v trudah M. Eliade [Problems of Shamanism in the Works of M. Eliade]. - Aktual'nye problemy jetnografii i sovremennaja zarubezhnaja nauka.

– L.: Nauka, 1979. – S. 241-258. (in Russ)
4 Jeliade M. Svjashhennoe i mirskoe [Sacred and Profane]. – M.: Izd-vo MGU, 1994. – 144 s. (in Russ)
5 Jeliade M. Aspekty mifa [Aspects of Myth]. – M.: Invest-PPP, 1994. – 106 s. (in Russ)
6 Jeliade M. Istorija very i religioznye idei.

От kamennogo veka do jelevsinskih misterij [History of Faith and Religious Ideas. From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries. Volume 1]. Tom 1. – M.: Kriterion, 2001. – 464 s. (in Russ)
7 Golosovker Ja. Logika Mifa: nauchnaja literatura [Logic of Myth: Scientific Literature]. – M.: Nauka, 1987. – 224 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Толен Амангалиевна Баракбаева* аға оқытушы, PhD докторант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: tolenbarakbaeva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9420-5167
- Сұлтанмурат Утешович Абжалов* доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-6238-9512
- Альбина Куракбаевна Дүйсенбаева* қауымдастырылған профессор, PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: duissenbaevadka@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4556-3152
- Толен Амангалиевна Баракбаева* старший преподаватель, PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: tolenbarakbaeva@gmail.com, ORCID ID: 0000 0002 9420 5167
- Сұлтанмурат Утешович Абжалов* доцент, кандидат философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-6238-9512
- Альбина Куракбаевна Дүйсенбаева* ассоциированный профессор, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: duissenbaevadka@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4556-3152
- Tolen Barakbayeva* Senior lecturer, PhD student, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: tolenbarakbaeva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9420-5167
- Sultanmurat Abzhalov* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0002-6238-9512
- Albina Duissenbayeva* Associate Professor, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: duissenbaevadka@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4556-3152